BG Pulse Journal USA
ISSN:1947-2536 http://www.bgpulseusa.com/index.php/bg
BG PULSE JOURNAL

O‘ZBEKISTON O‘RTA ASR MANBASHUNOSLIGIDA MAHALLIY TARIXIY ASARLARNING O‘RNI: “TARIXI BUXORO”DAN “SHAJARAYI TURK”GACHA

Kamolov Jahongir
Nizomiy nomidagi O`zMPU Tarix kafedrasi dotsenti
+998(99)843-88-96
https://doi.org/10.5281/zenodo.20557947

Annotatsiya: Ushbu maqolada O’zbekiston tarixida o'rta asr manbashunosligining o'rni va ahamiyati, xususan, mahalliy tarixiy asarlarda yoritilishi, “Tarixi Buxoro” va “Shajarayi Turk” da berilgan ma’lumotlar va ularning tahlili, ushbu asarlarda keltirilgan davlatlar hayotiga oid muhim voqealar tahlili, chet ellik tarixchilarning bu xususdagi fikrlari o’rganilib ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so’zlar: Fiqh, hadis, Buxoro, turk, Xiva, Eron, arab, fors, manba, sivilizatsiya, urug`, tarixiy shaxs, mahalliy tarix.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль и значение источниковедения средневекового периода в истории Узбекистана, в частности, отражение этого в местных исторических произведениях, таких как «Тарихи Бухара» и «Шаджарайи Тюрк». Анализируются сведения, представленные в этих трудах, важные события из жизни государств, упомянутые в них, а также мнения иностранных историков по данной теме.

Ключевые слова: фикх, хадис, Бухара, тюрк, Хива, Иран, араб, перс, источник, цивилизация, род, историческая личность, местная история.

Annotation: This article examines the role and significance of medieval source studies in the history of Uzbekistan, particularly their reflection in local historical works such as “Tarikh-i Bukhara” and “Shajara-i Turk.” It analyzes the information provided in these works, important events related to the life of states described in them, and the views of foreign historians on this subject.

Keywords: fiqh, hadith, Bukhara, Turk, Khiva, Iran, Arab, Persian, source, civilization, clan, historical figure, local history.

O‘zbekiston hududi qadimdan Sharq sivilizatsiyasining markazlaridan biri bo‘lib, bu yerda yaratilgan yozma manbalar o‘rta asr tarixini o‘rganishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, mahalliy mualliflar tomonidan yozilgan tarixiy asarlar o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy, madaniy va diniy hayotini ichkaridan yoritib bergani bilan qadrlidir. Bu asarlar manbashunoslikda “mahalliy tarix” yo‘nalishining shakllanishi va rivojlanishida muhim bosqichni tashkil etadi.

IX–X asrlarda Movarounnahrda siyosiy barqarorlik tiklanib, Somoniylar davlati davrida ilm-fan va madaniyat rivojlandi. Shu davrda arab tilida yozilgan mahalliy tarixiy asarlar paydo bo‘la boshladi. Ulardan biri Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far an-Narshaxiyning mashhur “Tarixi Buxoro” asaridir. Narshaxiy o‘z asarida shunday yozadi: “Buxoro qadimda ko‘hna shahar bo‘lib, uning

atrofida ko‘p qishloqlar va bozorlar bor edi. U yerda ilmlar, fiqh va hadis o‘qitilardi”[1] Bu asar mahalliy tarixiy yozuvchilikning dastlabki namunasi bo‘lib, Buxoro vohasining siyosiy, iqtisodiy va diniy hayotini batafsil bayon etadi. Shuningdek, u shahar tarixi janrining shakllanishiga asos soldi. Narshaxiy asari o‘zining hududiylik xususiyati, real voqealarga yaqinligi, va mahalliy manbalar asosida yozilgani bilan ajralib turadi. Ushbu asarda Buxoroning o’sha davrdagi hunarmandchiligi haqida ham bir qator ma’lumotlar berilgan. Narshaxiyning ma’lumotlariga ko’ra, Buxoro hunarmandchilik mahsulotlari chet davlarlar bilan savdoda ham muhim ahamiyat kasb etgan. Xususan, buyumlar Shom, Rum va Misrga olib ketilgan. Afsuski asarning birinchi qismi bizgacha saqlanib qolmagan. Bizgacha yetib kelgan qismi esa muallifning o’zi yashagan davri voqealarini qamrab oladi.

Shuningdek, Narshaxiyning Buxoroni ko’chmanchi qabilalar hujumidan mudofaa qilish maqsadida 782-783-yillarda shahar atrofini devor bilan o’rash bo’yicha ishlar boshlangani to’g’risidagi ma’lumotlar ayniqsa, ahamiyatlidir. U arab manbashunosligi an’analarini o‘zlashtirgan holda, Movarounnahr tarixini mahalliy nigoh bilan ko‘rsatdi. Shu bois, O‘zbekistonda manbashunoslik an’analarida “Tarixi Buxoro” birinchi milliy tarixiy asar sifatida baholanadi[2].

Keyingi davrlarda bu an’ana fors tilidagi tarixiy asarlar orqali davom ettirildi. Xususan, XI–XII asrlarda yozilgan “Tabaqoti Nosiriy” (Juzjoniy) va “Tarixi Yaminiy” (Utbijiy) asarlarida ham Movarounnahr voqealari qisman yoritilgan bo‘lsa-da, ular Narshaxiy an’anasiga yaqin mahalliy yondashuvni davom ettirgan.

Temuriylar davrida (XIV–XV asrlar) tarixiy yozuvchilik madaniyati yuksak bosqichga ko‘tarildi. Bu davrda yaratilgan asarlar o‘zining kompleks mazmuni, badiiy uslubi va diniy-madaniy sintezi bilan ajralib turadi. Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari Temuriylar tarixshunosligining durdonasi sanaladi. Muallif asarni Sohibqiron Amir Temur hayotiga bag‘ishlab yozgan bo‘lib, unda tarixiy faktlar bilan birga Temur shaxsining siyosiy falsafasi yoritilgan: “Temurning maqsadi mulkni kengaytirish emas, adolatni qaror toptirish edi”[3].

Bu asar manbashunoslikda diniy-ma’naviy asoslangan siyosiy tarix namunasi sifatida e’tirof etiladi. Hofizi Abru o‘z asarida Nishopur, Hirot va Movarounnahr tarixini mintaqaviy birlik sifatida ko‘rib chiqqan. U tarixiy ma’lumotlarni muqaddas manbalar bilan uyg‘unlashtirgan[4]. Temuriylar davridan keyin O‘rta Osiyoda o‘zbek xonliklari davri boshlandi. Bu davrda mahalliy tarixchilik an’analari yanada mustaqil tus oldi. Ayniqsa, Xiva va Buxoro tarixiy maktablari shakllandi. O’zaro ichki nizolar xonliklarda mavjud bo’lib turishiga qaramay, madaniy hayot rivojlanishdan to’xtab qolmadi. Shoirlar, yozuvchilar, tarixshunoslar faoliyati qo’llab quvvatlandi. Ayniqsa, xonlarning o’zini ushbu sohalarga bo’lgan qiziqishi madaniy hayotning yanada taraqqiy etishiga turtki bo’ldi. Xiva xoni Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi Turk” asari bu davr tarixshunosligining eng yirik namunasidir. Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi Turk” asari o‘zbek va turk xalqlarining etnogenezi, sulolaviy tarixi hamda an’anaviy shajaraviy tafakkurini yoritadi. Muallif yozadi: “Bizning ajdodlarimizning nasabi Turk va Mo‘g‘ul urug‘laridan kelib chiqib, jahonga mashhur bo‘lgan”[5].

Bu asar mahalliy genealogik tarix yo‘nalishini boshlab bergan bo‘lib, unda tarix milliy o‘zlikni anglash vositasi sifatida talqin etiladi. XVII asrda yozilgan bu asar Buxoro amirlarining siyosiy faoliyati va madaniy hayotini bayon qiladi. U mahalliy xonlik tarixshunosligi rivojining

[1] Narshaxiy, Tarixi Buxoro, tarj. A. Muhammadjonov, Toshkent, 1966, 24-bet.
[2] Karimov A. O‘zbekiston manbashunosligi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2010
[3] Yazdiy Sh. A., Zafarnoma, forscha matn, Tehron, 1957, I jild, 12-bet
[4] Abdug‘aniyev S., Temuriylar davri tarixshunosligi, Samarqand, 2017, 63-bet.
[5] Abulg‘ozi Bahodirxon, Shajarayi Turk, Toshkent, 1992, 7-bet

davomidir. Bu asarlar bir necha umumiy xususiyatlarga ega: Mahalliylik – voqealar o‘z mintaqasining ichkarisidan kuzatiladi. Islomiy tarixiy dunyoqarash – tarix Alloh irodasi bilan bog‘lanadi. Genealogik tamoyil – hukmdorlar nasabini oqlash vositasi sifatida ishlatiladi. Til va uslub o‘zgarishi – arab tilidan fors tiliga, so‘ngra turkiy tilga o‘tish.

Tarixchi S. Azimjonov bu jarayonni quyidagicha ta’riflaydi: “O‘rta asrlarda Movarounnahr tarixshunosligi arab-fors yozma madaniyatidan milliy tarixiy tafakkurga o‘tish bosqichini tashkil etdi”[6].

XVII asrda yaratilgan ushbu asarda Xiva xonligi vujudga kelgandan XVII asrning 2-yarmigacha bo’lgan muhim ma’lumotlarni ko’rishimiz mumkin. Asar bevosita hukmdorga tegishli bo’lgani uchun ham uni o’qish davomida Xiva xonlarining ichki va tashqi siyosati, qo’shni va chet davlatlar bilan bo’lgan diplomatik munosabatlar bayon etiladi. Bu o’rinda xususan, Eron bilan aloqalar, o’sha davrlardagi ta’sirchan kuch bo’lgan Rossiya bilan munosabatlar, Buxoro va Xiva o’rtasidagi kelishmovchiliklarning asosiy sabablari, o’rtada kelib chiqqan urushlar haqida yozib qoldirgan. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar orqali ushbu tarixiy asar O’zbekiston tarixi manbashunosligida alohida ahamiyat kasb etib, yanada kengroq va chuqquroq o’rganish imkoniyatini beradi.

Xorazm hududining siyosiy va madaniy markaz sifatida mustahkamlanishi Y. Bregel tomonidan ham qayd etilgan: “XVII asr boshlarida Xiva xonligi Markaziy Osiyodagi eng barqaror siyosiy birliklardan biriga aylandi va bu jarayon mahalliy tarixiy yozuvchilikning tiklanishiga kuchli turtki berdi”[7]. Shunday tarixiy-madaniy muhitda Abulg‘ozi Bahodirxon ijodi shakllandi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, u o‘zining “Shajarayi Turk” va “Shajarayi Tarokima” asarlarida o‘zbek va turk xalqlarining etnik ildizlari, siyosiy legitimatsiyasi va diniy qarashlarini tarixiy manbalar bilan uyg‘unlashtirib bergan. “Shajarayi turk” 9 bobdan iborat bo’lib, uning 7, 8 va 9-boblari Abulg‘ozi Bahodirxon tomonidan yozilgan. Asarda ko’plab etnografik va Xorazmning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga oid ma’lumotlar ham uchraydi. Asarning bizgacha yettidan ortiq qo’lyozma nusxasi yetib kelgan, ular Toshkent, Ashxobod va Sank-Peterburgdagi fonlarda saqlanadi. Nafaqat O’rta Osiya tarixi uchun ahamiyatli bo’lgan ushbu asar balki g’arb tadqiqotchilarini ham o’ziga jalb qila oladi. Bir qator olimlar ushbu asar ustida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishdi. Bulardan biri Bregel bo’lib, u ta’kidlaganidek, Abulg‘ozining genealogik yondashuvi o‘sha davr Xiva xonligi siyosiy mafkurasi uchun “milliy tarixiy ongni mustahkamlovchi vosita” vazifasini bajargan[8].

O‘zbekiston tarixi manbashunosligida Abu Bakr Narshaxiyning “Buxoro tarixi” va Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi Turk” asarlari o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, ular nafaqat o‘z davrining tarixiy voqealarini yoritadi, balki o‘sha davr jamiyati, siyosiy hayoti, urf-odatlari va madaniyatini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Narshaxiy asari IX–X asrlar Movarounnahr tarixining eng qadimiy yozma yodgorliklaridan biri sifatida Buxoro shahrining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini batafsil tasvirlab beradi. Unda arab bosqinlaridan keyingi ijtimoiy o‘zgarishlar, islomning tarqalishi va mahalliy aholining hayot tarziga oid qimmatli ma’lumotlar mavjud.

Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi Turk” asari esa XVII asrda yaratilgan bo‘lib, turkiy xalqlarning kelib chiqishi, ularning nasab-nasabga bo‘linishi va tarixiy taraqqiyotini bayon etadi. Bu asar genealogik tarix namunasi sifatida turkiy xalqlar, xususan, o‘zbeklarning o‘zligini

[6] Azimjonov S., O‘rta asr O‘zbekiston tarixiy asarlari tahlili, Toshkent, 2015, 112-bet
[7] Bregel Y., An Historical Atlas of Central Asia, Leiden: Brill, 2003, p. 58
[8] Bregel Y., 2003, p. 59

anglashida, milliy tarixshunoslikning shakllanishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Abulg‘ozi o‘z asarida tarixni xalq og‘zaki rivoyatlari, afsonalar va yozma manbalarga tayangan holda ilmiy uslubda bayon qilgan. Umuman olganda, Narshaxiy va Abulg‘ozi asarlari o‘zbek manbashunosligining bebaho durdonalaridan bo‘lib, ular orqali O‘zbekiston hududidagi siyosiy voqealar, madaniy hayot va xalqning tarixiy xotirasi aniq va ishonchli tarzda yoritilgan. Bu ikki asar milliy tariximizning shakllanishi, o‘zligimizni anglash va tarixiy merosni qadrlashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

“Tarixi Buxoro”dan “Shajarayi Turk”gacha bo‘lgan davr o‘zbek tarixshunosligi taraqqiyotining poydevorini yaratgan. Ushbu asarlar o‘z davrida nafaqat voqealarni qayd etgan, balki mahalliy o‘zlikni anglash, siyosiy legitimatsiya va diniy-madaniy qadriyatlarni mustahkamlash vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Shuning uchun ular bugungi O‘zbekiston tarixshunosligida asosiy manbashunoslik maktabining ildizlari sifatida o‘rganilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Narshaxiy A. Tarixi Buxoro. Tarjima va izohlar bilan nashr. – Toshkent: Fan, 1966.
2. Karimov A. O‘zbekiston manbashunosligi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2010.
3. Yazdiy Sh. A. Zafarnoma. – Tehron, 1957.
4. Abulg‘ozi Bahodirxon. Shajarayi Turk. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 1992.
5. Abdug‘aniyev S. Temuriylar davri tarixshunosligi. – Samarqand: SamDU, 2017.
6. Azimjonov S. O‘rta asr O‘zbekiston tarixiy asarlari tahlili. – Toshkent: O‘zFA Tarix instituti, 2015.
7. Bregel Y. An Historical Atlas of Central Asia. – Leiden: Brill, 2003.
8. Bregel Y., 2003, p. 59